

VEDOMIE SOCIALISTICKEJ SPOLOČNOSTI Z ASPEKTU TEMPORALITY

RAISA KOPSOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

KOPSOVÁ, R.: Consciousness of Socialist Society from the Aspect of Temporality.

Filozofia 44, 1989, No. 2, p. 160.

Among the inevitable aspects of philosophical reflection of the real state of consciousness of the particular socialist society is the examination of its historical making by the time past, present and future in their dialectical interconnection and determinacy. Only the objective and true cognizing of the past, aware of its sense and significance, makes it possible to understand adequately the present time and to substantiate the shaping of the future, starting from the merit of the dialectics of possibility and reality, from the many variants and alternatives of the historical process. The understanding of the content of these temporal dimensions and ways of their determinant operating upon the consciousness of contemporary society makes out the major part of the paper.

Zdôrazňujúc úlohu spoločenského bytia, materiálnej produkcie, reálnej základne spoločnosti vo vzťahu k spoločenskému vedomiu, marxistická filozofia vypracúva koncepciu mnohodimenzionálneho, vnútorne protirečivého, dialektického charakteru determinujúcich súvislostí a vzťahov medzi materiálnym a duchovným životom spoločnosti, medzi ekonomikou, politikou a kultúrou. Odhaľuje pôsobenie bezprostredných a sprostredkujúcich mechanizmov pri determinácii tak spoločenského, ako aj skupinového, triedneho a individuálneho vedomia, vyzdvihuje pritom psychickú, duchovno-praktickú a spoločenskú aktivitu mysliacich, konajúcich a komunikujúcich subjektov, ktoré si nielen osvojujú určité prvky historického vedomia a vedomia svojej doby, ale predovšetkým aktívne participujú na jeho tvorbe, na jeho spontánnej alebo cieľavedomej produkcii, reprodukcií a šírení.

Jedným z nevyhnutných aspektov analýzy stavu vedomia každej konkrétnej socialistickej spoločnosti je skúmanie procesu jeho dejinného utvárania — pochopiteľne, obsahovo špecifikovaného a diferencovaného vzhladom na jeho rozličných nositeľov (subjektov vedomia) — časom minulým, prítomným i budúcim v ich vzájomnej dialektickej súvislosti a podmienosti. Napriek závažnosti tejto problematiky v marxistickej literatúre zatiaľ chýba jej syntetické, zovšeobecňujúce filozofické spracovanie. Domnievame sa, že táto skutočnosť súvisí okrem iného aj s ešte nedostatočnou úrovňou analytického teoretického uchopenia rozličných dimenzií a špecifík kategórií sociálneho, historického a ľudského času (na rozdiel napríklad od kategórie času fyzikálneho), hoci aj tu sa v posledných rokoch dosiahli čiastkové výsledky.

Keď hovoríme o determinovanosti vedomia ľudí ich skutočným životným procesom, spravidla nemáme na mysli len aktuálne jestvujúcu

prítomnosť, ale aj „*minulosť*, nakoľko sa prejavila skutkom, a *budúcnosť*, nakoľko ju pripravuje prítomnosť“ (1, s. 115 — podč. R. K.). Ako je známe, v bezprostredne danej, aktuálnej prítomnosti človek nachádza minulosť predovšetkým ako spredmetnenú prácu všetkých predchádzajúcich generácií, ako zvecnenú podobu spoločenských podmienok a pomerov, rozličných sociálnych útvarov a inštitúcií, skratka, ako skutočnosť objektivizovanú v prostriedkoch, spôsoboch a výsledkoch ľudskej činnosti, vo výtvarných kultúry a civilizácie, v emocionálnej, intelektuálnej a sociálnej pamäti ľudstva, v historickom vedomí a národnom povedomí. No minulosť v prítomnosti pretrváva, „žije“ aj v sociálnych mýtoch, legendách a rozličných prevrátených formách vedomia.

Uznávanie vývinovej kontinuity myslenia a kultúry, stáročné či tisícročné uchovávanie určitých stránok a prvkov kultúrneho dedičstva minulosti a tradícií (a to tak pokrokových, ako aj retardačných), ich teoreticko-filozofická, vedecká a umelecká reflexia, objektívne pravdivé poznávanie a uvedomovanie si zmyslu a významu toho, *čo bolo*, a najmä *prečo* bolo, je zároveň nevyhnutným predpokladom napredovania ľudstva, základnou podmienkou a východiskom novátorstva vo všetkých sférach ľudskej činnosti, životodarným prameňom revolučných obrátov nielen napríklad v politike, ekonomike, ale aj v psychológii a myslení ľudí.

Prostredníctvom tradícií sa akumuluje a odovzdáva súhrnná dlhodobá materiálna a duchovná skúsenosť ľudstva, duchovný majetok mnohých a mnohých generácií. No súčasne, ako napísal K. Marx, „tradícia všetkých mŕtvych pokolení tlačí mozog živých ako mora“ (13, s. 194). Preto pri skúmaní reálneho vedomia tej socialistickej spoločnosti, v ktorej dnes žijeme, nemôžeme zabúdať, že nielen v živote rozličných — väčších či menších — spoločenských, ale aj v živote každého jednotlivca (a niekedy predovšetkým v ňom) „hľadisko tradície sa stále významne spolupodieľa ako činiteľ pri výbere, hodnotení, prijatí alebo odmietnutí informácií a skúseností“ (2, s. 61). Vzhľadom na to je zákonité, že v obdobiach revolučných prevratov, radikálnych spoločenských premien vystupujú do popredia prvky diskontinuity, prerušenia najmä konzervatívnych a zastaraných tradícií, aktuálnou sa stáva potreba tvorivého prehodnotenia a prekonania starých predstáv a zaužívaných stereotypov pri riešení nových praktických úloh, potreba radikálneho odmietnutia niektorých ideologických dogiem a teoretických predsudkov.

Minulosť, to sú teda predovšetkým skúsenosti. Skúsenosti v celom svojom rozsahu: pozitívne i negatívne, všedné i hrdinské, skúsenosti z úspechov aj z utrpenia, ktoré majú svoje trvalé miesto a funkciu nielen v psychológii nás, ale vo všetkých štruktúrach vedomia súčasnej socialistickej spoločnosti. Práve preto dnes napríklad sovietske vedenie nástoživo akcentuje požiadavku objektívne vyváženého, úplného a vedecky fundovaného poznania a politického zhodnotenia dejín sovietskej spoločnosti, najmä bezprostredne poškôbeného obdobia jej vývinu s

cieľom poskytnúť ľuďom akcieschopnú a skutočne mravnú orientáciu v prítomnosti i do budúcnosti. Pri stretnutí s vedúcimi pracovníkmi prostriedkov masovej informácie a propagandy, ideologických inštitúcií a tvorivých zväzov (8. januára 1988) M. S. Gorbačov zdôraznil, že „znalosť príčin tých či oných javov, príčin, z ktorých vychádzali obrovské úspechy nášho štátu, i znalosť príčin veľkých chýb a tragických udalostí našich dejín — to všetko nám umožňuje vyvodiť poučenie pre dnešok, keď chceme obnoviť spoločnosť a lepšie využívať potenciál socializmu a jeho hodnoty“ (3, s. 6). Mimoriadne naliehavým spoločenským problémom sa teda stáva nielen pravdivé poznanie historickej cesty budovania socializmu v celistvosti jej kladných i záporných komponentov, ale objektívne vystihnutie a osvojenie si *príčin*, t. j. kauzálnej explanácie rozhodujúcich udalostí a vzniknutých problémov.

Medzi naliehavými úlohami, o ktorých rokovalo 10. zasadanie ÚV KSČ (október 1988), sa zdôraznila ako veľmi aktuálna aj úloha nového spracovania dejín KSČ a Československa. Táto otázka sa takisto široko pertraktovala vo viacerých monografiách, štúdiách a článkoch, uverejnených z príležitosti osláv 70. výročia vzniku republiky. Konkrétne sa uvádzali mnohé „biele miesta“ (vygumované, tabuizované, deformované, resp. „všelijako počmárané“) v našich novších a najnovších dejinách, teda aj v období rokov šesťdesiatych a sedemdesiatych, ktoré treba — už aj vzhľadom na často spomínané historické „nevedomie“ mladej generácie — dôkladne a objektívne analyzovať. Na niektoré neuralgické body tohto obdobia (konkrétne na udalosti z rokov 1968—1969, vznik a vývoj Charty 77, takzvanej paralelnej literatúry, nezaujem mládeže o SZM, aktivizovanie tzv. nelegálnych náboženských štruktúr) poukázal nedávno M. Válek ako na také skutočnosti, historické fakty („a nie chiméry“), „pred ktorými realistická politika nemôže kapitulovať, ale ani naivne zatvárať oči“, ale musí ich „náležite analyzovať a poukázať na chyby a omyly nie iba vo sfére ekonomiky, ale aj politiky“ (14, s. 3). Súhlasíme s jeho konštatovaním, že „previerky, tak ako sa uskutočnili, vníma verejnosť a najmä mladšie generácie ako paušálne odsúdenie opozície, ako politickú traumu, ktorá doposiaľ nepominula a sama od seba nepominie. Treba ju riešiť“ (14, s. 3). Vzniká však otázka, či sa táto „politická trauma“, ktorá sa očividne na dlhé roky stala charakteristickou črtou masového vedomia československej spoločnosti, prekoná „proste konštatovaním objektívnej skutočnosti“, ako napísal M. Válek, teda zrejme jednoduchým prijatím toho, čo bolo, bez kritickej analýzy historických realít a mýtov, príčin a následkov, bez praktických záverov z takej analýzy.¹

¹ V tejto súvislosti sa žiada pripomenúť platnosť Hegelovej myšlienky, ktorú si vypísal V. I. Lenin pri čítaní *Logiky ako vedy*: „Filozofia ... nemá byť rozprávaním o tom, čo sa deje, ale poznaním toho, čo je v tom *pravdivé*“ (15, s. 197).

Význam štúdia a pravdivého poznania minulosti je evidentný tak pre pravdivé vedomie prítomnosti, ako aj z hľadiska efektívneho projektovania budúcnosti. Veď aj také kategórie ako sociálna spravodlivosť, ľudskosť, mravnosť, dôstojnosť sa vždy spájali a nevyhnutne spájajú s pamäťou ako spoločensko-historickým fenoménom, s uvedomovaním si protirečivosti dejín a vlastných historických koreňov, s osvojovaním si nielen kultúrneho majetku a kolektívnej skúsenosti ľudstva, ale aj ich časovo-priestorových kontextov, so začlenením sa do dejín iných národov a ľudstva ako celku. Len poznaním a pochopením svojej minulosti národy získavajú schopnosť tvoriť aj svoju budúcnosť. Zriekanie sa minulosti ich pripravuje o budúcnosť. Dôležité je pritom to, že historické vedomie ako nesmierne zložitý a dlhodobý proces „vzniká, transformuje sa a existuje v prvom rade nie ‚na teoretickej úrovni‘ v konceptuálne prepracovaných modeloch, ale v podobe nejasného, skôr emocionálneho ako racionálneho pociťovania dejín, v ktorom sú vyjadrené participácia na dejinách a historickom procese a pocit osobnej zodpovednosti za osud národa a historickej udalosti“ (16, s. 18—19). Pojem historické vedomie, ako zdôraznil napríklad I. Kamenec, vyjadruje „vzťah národa, triedy, sociálnej vrstvy, určitej generácie, respektíve ďalších skupín i jednotlivcov k vlastným dejinám v tom najširšom zmysle slova“ (17, s. 21). Vymedzenia historického vedomia, ktoré ho jednoznačne odlišujú od historiografie, majú závažné konsekvencie pre pochopenie a skúmanie mechanizmov a spôsobov utvárania a kultivácie historického vedomia ako sociálno-historickej „pamäti“ ľudstva.

Absencia historickej pamäti, tejto dôležitej zložky spoločenského vedomia, je nielen pre životaschopnosť a sebaidentitu toho-ktorého národa, ale aj pre jednotlivca ako spoločenskú bytosť skutočnou duchovnou tragédiou s vážnymi praktickými následkami. Takzvaná „bezpamätovosť“, absencia sociálnej pamäti ako spôsobu fixácie a uchovávania sociálne významných informácií — pričom nejde len o krajný (na nadindividuálnej úrovni len teoreticky možný) prípad jej úplnej absencie (v zmysle ajtmatovského „mankurta“), ale aj o jej kvalitu, rozsah a zameranosť iba na „vhodné“, „žiadúce“ informácie — paralyzuje celý spoločenský organizmus, vedie k jeho stagnácii a obmedzenosti.

V rozličných interpretáciách dialektiky individuálneho a spoločenského vedomia sa stretávame aj so spochybňovaním správnosti širšieho chápania pamäti ako pojmu vzťahujúceho sa na spoločenské vedomie. No podľa nášho názoru je celkom opodstatnené tvrdenie A. I. Rakitova, že individuálna pamäť ako podmienka osobnostného sebauvedomenia, ako predpoklad akejkolvek sociálnej a individuálne zmysluplnej činnosti je v istom zmysle analogická historickému vedomiu, ktoré na rozdiel od individuálnej pamäti „nejestvuje ako funkcia individuálneho mozgu, ako produkt osobných životných skúseností, ale ako všeobecne platné poznanie, dostupné a pochopiteľné všetkým členom daného spoločenstva. Historické vedomie zabezpečuje spojitosť generácií, ich kon-

tinuitu, vytvára podmienky pre styk, vzájomné pochopenie a určité formy spolupráce ľudí v rozličných sférach sociálnej činnosti“ (4, s. 9). V tejto súvislosti treba poznamenať, že historické vedomie ako pravdivé poznanie minulosti sa môže adekvátne (nedeformovane) utvárať len v podmienkach otvorenej verejnej informovanosti, t. j. slobody slova, slobodného šírenia informácií a v podmienkach demokratickosti, v procese trvalého (nie iba príležitostného), skutočne zainteresovaného (nie len deklarovaného) verejného i odborného, profesionálneho záujmu o *objektívne*, všestranné uchopenie minulosti bez akéhokoľvek zamlčovania a cenzurovania histórie.² V plnej miere tu platí, že ak cesta do budúcnosti je vždy ťažká a neistá, ani „cesta do minulosti nie je o nič ľahšia. Je to vždy, ako veľmi výstižne napísal Feuerbach, „bodnutie do srdca“, znepokojivé, boľavé“ (5, č. 1, s. 5). Základom spoločensky účinného utvárania historického vedomia je predovšetkým *pravdivé* poznávanie a vysvetľovanie dejín, ktoré nezamlčuje ich tienisté až tragické stránky, ani neglorifikuje úspechy a víťazstvá, ktoré nepodlieha nacionalistickým, lokálpatriotickým ani fideistickým deformáciám pri hodnotení úlohy historických udalostí a osobností. V tomto zmysle relevantnou úlohou historického poznania je odhaľovať a nekompromisne zobrazovať aj tzv. „jazvy pamäti“. Pokiaľ napríklad naša aj nevelmi vzdialená minulosť vystupuje ako taký fenomén času, na ktorý historiografia zatiaľ nedáva hodnovernú, dostatočne úplnú odpoveď, je pre súčasníkov neukončenou minulosťou bez zodpovedajúcej reflexie v spoločenskom a individuálnom vedomí.

V intenciách toho, čo sme doteraz povedali, je zrejmé, že *výchova dejinami* je aktuálnou, nájstojčivou potrebou, organickou súčasťou formovania socialistickej kvality individuálneho, skupinového i spoločenského vedomia, najefektívnejším prostriedkom všestrannej kultivácie „umenia pamäti“ (D. S. Lichačov), umenia načúvať „ozvenám dejín“ a reflektovať súčasnú situáciu spoločnosti prostredníctvom dejín.

Lenže ani výchova dejinami nemusí vždy mať jednoznačne pozitívne zameranie. Kvalita a charakter jej vplyvu na spoločenské a individuálne vedomie bezprostredne závisia od konkrétneho vzťahu súčasníkov k minulosti, vzdialenej aj blízkej, od vedeckosti, pravdivosti, hĺbky a všestrannosti jej poznania a interpretácie, od akcentovania jej progresívnych, neutrálnych či regresívnych prvkov. Pre súčasnosť sa nám dnes ako relevantné javia tieto základné ideové postoje k minulosti: 1. kritic-

² V podmienkach, keď sa úsiliami politikov aj profesionálnych historikov „minulosť prispôbovala prítomnosti“, keď „dejiny ako starý pergamen vyškrabovali načisto a písali nanovo — toľkokrát, koľko treba“ (18, s. 15), nemohlo sa, pochopiteľne, sformovať také historické vedomie, po ktorom dnes všetci volajú. Svedčia o tom okrem iného aj nedávne diskusie na tému *Dejiny a literatúra* (Slovenské pohľady 1988, č. 2 a 3), *Aktuálne otázky historiografie a literatúry* (Voprosy istorii 1988, č. 6), *Filozofia a dejiny* (Voprosy filosofii 1988, č. 10).

ko-analytický, ktorý sa usiluje o vedecké skúmanie a hodnotenie minulosti, vyvodzovanie z nej poučení pre dnešok a zajtrajšok; 2. negativisticko-buričský postoj, vyznačujúci sa negáciou minulosti ako celku, podceňovaním jej možného pozitívneho významu pre dnešok; 3. tzv. renesančný, pre ktorý je typické oživovanie vybraných idealizovaných obrazov a postáv z minulosti; 4. konzervativisticko-spiatočnický, vyznačujúci sa úsilím o návrat k starým spoločenským štruktúram, ideovým a inštitucionálnym, využívaním histórie ako ideového nástroja boja s pokrokom; 5. nacionalisticko-šovinistický postoj, prístupujúci k dejinám z hľadiska národnej výlučnosti a intolerancie k iným národom; 6. sektársky postoj, keď sa prístup k minulosti a jej výklad riadi aktuálnymi záujmami určitých elít, skupín a mocenských štruktúr.

Tento náčrt základných, podľa nášho názoru, postojov k minulosti si, pochopiteľne, nenárokuje na vyčerpávajúce vystihnutie súčasnej, značne protirečivej svetonázorovej diferenciácie, ani celého pluralizmu názorov vo vedomí súčasnej socialistickej spoločnosti. Chce poukázať predovšetkým na to, že vzťah k minulosti je rozporuplný, ako je nejednoznačný aj význam minulosti pre dnešok. Aj v tomto vzťahu majú totiž rozhodujúcu úlohu konkrétne spoločenské pomery, ekonomické, politické a ideologické záujmy, ciele a potreby súčasnej spoločnosti, ale aj zložitá spleť ideových a morálnych, kultúrnych a vedeckých, národných a sociálnopsychologických faktorov. Ide o to, že nie všetko z minulosti automaticky patrí do takej histórie, ktorá nijako nezasahuje do prítomného bytia. V dejinách každého štátu a národa, ale aj v živote jednotlivých generácií, nevyhnutne boli aj také udalosti, „neuralgické body“ dejín (vojny, víťazstvá a porážky, revolúcie, kontrarevolúcie, pohraničné spory a dohody, vnútorné mocenské zápasy, ekonomické otrasy atď., atď.), ktoré jednoducho nemožno vylúčiť z prítomnosti, pretože sú v nej stále živé, sú súčasťou jej aktuálnej podoby. Práve preto v popredí začatej prestavby a duchovnej obnovy socialistickej spoločnosti stojí dnes aj otázka formovania *správneho* historického vedomia, opierajúceho sa o skutočnú historickú vedu. Je to životne dôležité pre dnešok, pre vedecké zdôvodnenie ďalšieho smerovania socializmu a rozhodné odmietnutie dogmatického, byrokratického, autoritárskeho a voluntaristického dedičstva. V tejto súvislosti sa žiada pripomenúť slová M. Gorbáčova o tom, že základnou otázkou marxisticko-leninskej metodológie historického výskumu, jadrom problému „je napísať pravdivé a úplné dejiny, ktoré by boli dejinami života a boja ľudu“ (6, s. 5) a ktoré by implicitne odlíšili bytostné prejavy socializmu od všetkých jeho deformácií, od mnohých chýb a omylov pri uskutočňovaní socialistickeho ideálu.

Pri uvažovaní o význame súčasnosti pre formovanie socialistickeho vedomia nemožno taktiež zabúdať, že spoločenské udalosti a procesy, ktoré prebiehajú v socialistickej prítomnosti, svojím mnohorakým a protirečivým pôsobením podmieňujú a utvárajú rozličné, niekedy priam pro-

tikladné obsahy vedomia, a to tak na úrovni každodennosti, ako aj na úrovni teoretickej, ideologickej a umeleckej reflexie týchto procesov, udalostí a celkovej spoločenskej situácie. Otázka sa komplikuje aj tým, ako chápeme prítomnosť a aký postoj k nej zaujímame. Veď prítomnosť nie je „absorbovanou“ minulosťou, monodimenziálnym naplnením a rozvinutím jej potencií, ale je dialektickou jednotou *možnosti* a *skutočnosti*, procesom realizácie jednej z viacerých možností, ustavičnou premenou reálnych možností (tendencií) na skutočnosť. Prítomnosť preto nechápeme ako okamih, ako „súhrn nejakých bodov na časovej osi, ale ako istú množinu vzájomne súvisiacich sociálne významných udalostí, fixovaných v určitom časovom rozpätí... ako určitý, niekedy pomerne rozsiahly interval, ktorého medze sú určované mechanizmom sociálnej činnosti“ (4, s. 77, s. 285).

Úzke chápanie prítomnosti len v zmysle toho, čo existuje tu a teraz, a orientácia na takto chápanú prítomnosť³ je čisto pragmatickou orientáciou, ktorá nevyhnutne produkuje a reprodukuje také reálne podoby masového vedomia ako egoistické, ľahostajné, konformistické, konzumné vedomie, vyúsťujúce až do odporu proti akýmkoľvek zmenám a inováciám. No zároveň aj druhý extrém, ktorý sa prejavuje (ale najmä prejavoval v určitých štádiách budovania socializmu) v programovom obetovaní prítomnosti v mene budúcnosti, nedokonalého dneška v mene „radostného zajtrajška“, v sebaobetovaní pre „šťastie budúcich generácií“, je podľa nášho názoru jednostrannou orientáciou, ktorá znehodnocuje, zbezvýznamňuje aktuálne bytie a záujmy jednotlivcov, ale aj celých generácií, a tým v podstate voluntaristicky deformuje samotnú myšlienku socializmu a komunizmu, ich skutočné hodnoty a humanistické ciele, popiera podstatu humanistického vzťahu k životu a k ľuďom. Dominantmi spoločenského vedomia sa v tomto prípade stávajú želanie čo najskôr a za každú cenu dosiahnuť vytúžený cieľ, utopizmus („skok“ do komunizmu) a idealizácia reálnych, historicky podmienených možností socializmu, podriaďovanie života teoretickej konštrukcii socializmu. Ideologickým výrazom tohto stavu je vydávanie želaného za skutočné, nahrádzanie teoretickej reflexie reality produkciou mýtov.

Pokusy o vysvetlenie dosahu a významu jednotlivých časových dimenzií pre formovanie socialistického vedomia by podľa nášho názoru mali vychádzať zo základnej tézy, že vedomie je aktom *tvorivej* reflexie, zameraným tak na prítomné a minulé, ako aj na budúce bytie človeka, pretože človek si nielen uvedomuje (prežíva, hodnotí, reflektuje) toto bytie, ale ustavične si kladie, určuje ciele. Reálne obsahy jeho vedomia sú teda podmienené minulým, prítomným a budúcim časom.

³ Biedu dnes pomerne rozšírenej filozofie prítomizmu vystihol svojho času P. J. Čaadajev: „Žijeme jedine najsúčasnejšou prítomnosťou, bez minulosti i bez budúcnosti, ponorení do mŕtvej stagnácie“ (19, s. 41).

Orientácia na budúcnosť má v živote každého jednotlivca, najmä v procese utvárania jeho osobnostných znakov nesporne konštruktívnu a stimulatívnu funkciu a úzko súvisí so základnou, špecificky ľudskou potrebou *otvorenej budúcnosti*. Uzavretá budúcnosť (pohltenie každodennosťou, strata životných perspektív, niektoré hraničné, bezvýchodiskové situácie v živote individua a pod.) znamená beznádej, ktorá môže vyústiť do takých ambivalentných foriem správania, ako sú pasivita, zatrpknutosť, rezignácia alebo rast agresivity, nenávisť k okolitej skutočnosti, buričstvo. Anticipácia budúcnosti, t. j. vytváranie istého obrazu vlastnej budúcnosti, riadenie sa týmto obrazom budúcnosti, vytyčovanie si vzdialených socializačných úloh na úrovni individuálneho vedomia je nevyhnutným predpokladom tvorivej, produktívnej činnosti, aktívneho postoja k vlastnému životu, ale aj k prebiehajúcim spoločenským udalostiam, k celej sociálno-politickej skutočnosti. Nesporne aj kvalita vzťahu jednotlivca k týmto udalostiam, k vznikajúcemu novému je výrazne určovaná tým, či a nakoľko sú v intenciách jeho predstáv o vlastnej budúcnosti.

Ako dokladajú viaceré psychologické a sociálnopsychologické výskumy individuálnych „stereotypov budúcnosti“, v čisto osobnostnej rovine „obmedzenosť predstáv o budúcnosti, ako aj ich jednostrannosť a infantilizmus, môže mať za následok ďalekosiahle životné kolízie“ (7, s. 274). Tieto vedné disciplíny oprávnené venujú veľkú pozornosť, s dôrazom na empirické zistenia, takým relevantným problémom utvárania individua ako osobnosti, ako sú jednotlivcove životné ciele a predsavzatia, jeho životná voľba, plány a očakávania, životný program a perspektívy, životná stratégia, životná cesta a pod. Filozofické analýzy by mali tento materiál maximálne využívať, a nie sa naň pozeráť — čo nie je u filozofov nijakou zriedkavosťou — z výšok reálnemu životu vzdialených špekulatívnych abstrakcií.

Problém determinácie budúcnosťou sa dnes vo filozofickej rovine rieši — pokiaľ sa, pravda, vôbec naskočí v intenciách marxistickej koncepcie sociálneho determinizmu — predovšetkým v rovine skúmania miesta a heuristickej funkcie rozličných faktorov ideálnej determinácie, a to programov, projektov, plánov, cieľov, sociálnych ideálov, prognóz. V tejto súvislosti treba poznamenať, že niektorí autori rozhodne odmietajú sám termín „determinácia budúcnosťou“, pokladajú ho za vážny pojem, ktorý „vnáša zbytočný prvok mysticizmu do dávno vyriešených filozofických otázok“ (8, s. 173). Ich hlavným argumentom proti termínu „determinácia budúcnosťou“ je, že to, čo neexistuje, nemôže determinovať niečo reálne existujúce. V tomto chápaní budúcnosť je jednoducho *neexistencia*, niečo, „čo sa musí v dejinách uskutočniť, čo niekedy vznikne reálne (vo forme myšlienok alebo materiálnych objektov), ale zatiaľ ešte v realite neexistuje“ (8, s. 172). Pochopiteľne, ak chápeme budúcnosť len ako jednosmerné, programované pokračovanie prítomnosti, zdajú sa celkom logické argumenty, podľa ktorých v realite neexistujúca bu-

dúcnosť môže byť determinovaná len a len jestvujúcou prítomnosťou, a nie naopak.

Domnievame sa však, že nielen v prítomnosti fungujúce individuálne vedomie (o ktorom sme sa zmienili), ale aj spoločenské vedomie je determinované i budúcnosťou ako otvorenou časovou dimenziou, ktorej konkrétnu podobu sa človek vždy usiloval anticipovať a podľa toho aj tvoriť. Veľkú úlohu tu nesporne má projektívny a konštruktívny charakter napríklad ľudskej predstavivosti, obrazotvornosti, fantázie, ktoré sú neoddeliteľným komponentom kreativity vo všetkých sférach ľudskej činnosti. Ani najrozličnejšie utopické sociálne vízie, ktoré sa usilovali anticipovať do najmenších podrobností budúce ideálne, dokonalé, spravodlivé a harmonické usporiadanie ľudskej spoločnosti, neboli iba bludom, planým rojčením, ktoré si zasluhuje len jednoduché odmietnutie, ale pramenili z najreálnejších a naliehavých životných potrieb. Utopickí socialisti, ako ich hodnotil F. Engels, „pri všetkej fantastickosti a utopizme patria k najvýznamnejším hlavám všetkých dôb a geniálne anticipovali nespočítateľné množstvo vecí, ktorých správnosť dnes dokazujeme vedecky“ (9, s. 535). To je jedna stránka mince. Druhá, ktorá si dnes zaslúži mimoriadnu pozornosť, spočíva v tom, že niektoré, niekedy dosť podstatné prvky utopického myslenia a prístupu ku skutočnosti, produkujúce naivné vízie ideálnej budúcnosti, v značnej miere poznačili aj vedomie socialistickej spoločnosti a mali za následok isté falošné predstavy, a najmä praktické rozhodnutia o spôsoboch a prostriedkoch („cestách k chrámu“) budovania socializmu, ktoré sa dnes oprávnene stali predmetom otvorenej kritickej analýzy. Podstatné je, že tieto falošné vízie, voluntaristické projekty budúcnosti nepramenili len z „nedokonalosti“ každodenného vedomia, neboli produktom predvedeckého štádia rozvoja rozumu, ale hlavnú úlohu v ich formovaní a vnášaní do vedomia máš zohrali dobová politika, ideológia, právna veda, filozofia aj viaceré nimi deformované vedy, teda formy vedomia výslovne teoretickej povahy.

Budúcnosť teda nemožno chápať ako číru neexistenciu, ale treba ju chápať ako *existenciu v potencialite*, bezprostredne blízkej, aktuálnej aj vzdialenej. Ako správne zdôrazňoval Hegel, „všetko možné je teda vôbec nejakým *bytím* alebo nejakou existenciou“ (20, s. 178). Existuje v aktuálnej skutočnosti v podobe predpokladov, vývinových tendencií a alternatív. Ktorá z tendencií a alternatív sa realizuje ako skutočnosť, závisí od toho, nakoľko je jestvujúca možnosť reálnou a nakoľko si to uvedomuje človek usilujúci sa o jej uskutočnenie svojou pretvárajúcou činnosťou. Pripomeňme v tejto súvislosti ešte ďalšiu Hegelovu hlbokú myšlienku: „Možnosť je pre skutočnosť to *podstatné*, no tak, že je zároveň *len* možnosťou“ (21, s. 193), „je v nej obsiahnutá ako prekonaná, *len* ako možnosť“ (20, s. 178). Bytie v možnosti je teda osobitnou sférou reality, ktorú treba hlbšie analyzovať z hľadiska dialektiky možnosti a skutočnosti. Sociálna filozofia by sa zrejme dnes mala väčšmi sústrediť

na problém mnohovariantnosti a alternatívnosti historického procesu, na dôsledné prekonanie chápania historického vývoja ako priamočiareho procesu „železnej predurčenosti“ pôsobenia spoločenských zákonov.

Problémy skúmania novej budúcnosti ľudstva a jednotlivých krajín, nachádzajúcich sa dnes v rozličných ekonomických, sociálno-politických a kultúrnych podmienkach, boli predmetom rokovania na XVII. svetovom filozofickom kongrese (Montreal 1983). Už hlavný referát na zasadnutí okrúhleho stola *Gnozeologické a metodologické problémy modelovania budúcnosti* (akad. D. M. Gvišiani) upozornil na potrebu riešiť globálne a univerzálne problémy (demografické, ekologické, ekonomické, zachovanie mieru a odvrátenie jadrovej vojny a i.), skúmať predovšetkým procesy a tendencie globálneho systému ako súhrnu komponentov civilizácie a prírody. Diskusia sa sústredila na otázky *špecifickosti budúcnosti*, na rozdiel od minulosti a prítomnosti ako výskumného objektu, na používané metódy a procedúry jej skúmania, adekvátne typy modelovania a prognózovania a mnohé ďalšie (10, s. 146—149).

Budúcnosť je — rovnako ako prítomnosť — mnohodimenzionálny, protirečivo diferencovaný a štrukturovaný fenomén. To, čo je dnes pre jeden sociálny útvar skutočnosťou, aktuálnou prítomnosťou, môže byť pre iný už históriou, minulosťou, ale aj naopak, možnou budúcnosťou. Zákonitosti spoločenského vývinu sa presadzujú vo všeobecných črtách, kostre či kontúrach budúcnosti. V súčasnosti môžeme veľmi názorne pozorovať, ako zaostalejšie krajiny sa časom „dopracúvajú“ k niekedy až paradoxnému opakovaniu črt, výdobytkov, ale aj problémov a chýb minulého vývinu rozvinutejších krajín. Napätie oneskoreného „vyrovnávania“ je jednou z najdramatickejších črt súčasného sveta. Analýza vývinových alternatív, rešpektujúca špecifiká konkrétneho skúmania sociálneho systému a aktuálne v ňom pôsobiace tendencie ďalšieho vývinu, je podstatným prvkom vedeckej anticipácie budúcnosti, jej vedeckoteoretického predvídania, prognózovania a dlhodobého programovania. Tým sa zároveň prekonáva predstava o priamočiarom pokračovaní prítomnosti v budúcnosti (aj priamočiara predstava budúcnosti). Ako zdôraznil K. Marx, v úvahách o spoločenskom vývine vôbec nejde o to, „spraviť hrubú čiaru medzi minulosťou a budúcnosťou, ale o uskutočnenie myšlienok minulosti“, lebo „ľudstvo nezačína novú prácu, ale vedome uskutočňuje svoju starú prácu“. Dôležité je „úsilie doby ujasniť si [kritická filozofia] zmysel svojich bojov a túžob“ (11, s. 370).

Dialektický prístup k hodnoteniu súčasnej skutočnosti teda jednoznačne vyžaduje rešpektovať (na základe dôkladného poznania) nielen minulosť, ktorá je „živá“ v prítomnosti, a minulosť samej tejto prítomnosti, ale aj budúcnosť reálnych možností prítomnosti, riadiť sa, ako neraz zdôrazňoval V. I. Lenin, hľadiskom budúcnosti, tým, čo budeme zajtra alebo pozajtra pre našu politiku potrebovať. Splnenie tejto požiadavky si však žiada maximálne realistický, striktné vedecký prístup k charakteristike budúcnosti socialistickej spoločnosti, opierajúci sa o

skúsenosti z dejín vedeckého socializmu, ktorý podľa Leninových slov nikdy nevykresľoval nijaké „vlastné perspektívy budúcnosti“, ale „obmedzil sa len na analýzu súčasného buržoázneho zriadenia, na štúdium vývojových tendencií kapitalistickej organizácie spoločnosti“ (12, s. 232). Zakladatelia marxizmu sa o budúcnosti zmieňovali len celkom všeobecne a skúmali iba tie prvky, „ktoré už existujú a z ktorých vyrastá budúce spoločenské zriadenie“ (12, s. 232).

Tento odkaz je veľmi aktuálny pre súčasné komunistické hnutie, pre mnohé socialistické krajiny, ktoré sa dnes programovo, hoci nie bez ostrého boja, „lúčia“ s rezíduami utopizmu či ilúzií vo vlastnej ekonomike a politike, no najmä vo vedomí ľudí, formulujú perspektívy a spôsoby obnovy socializmu, vytyčujú reálne ciele spoločenských premien, vychádzajúce z konkrétno-historických podmienok tej-ktorej krajiny a spoľahlivo zistených faktov.

Jednotlivci aj celé spoločenstvá s budúcnosťou vždy spájali — pochopiteľne, v rozličných vývinových etapách s rozličnou prioritou — nádeje, očakávania, ale aj obavy, strach. Strach z budúcnosti vystupuje v rôznych dejinných intervaloch ako mimoriadne významný činiteľ, pôsobiaci aj v smere zjednocovania a mobilizácie spoločenských síl. Budúcnosť teda významne pôsobí na prítomnosť vtedy, ak voči dnešku vystupuje ako reálne *ohrozenie*, ak v sebe obsahuje celkom reálnu možnosť zániku, sebazničenia ľudského rodu. V súčasnej dobe sa vytvorila situácia, keď sa nielen v hlavách fantastov nemusia uskutočniť ani „dobré“, ani „zlé“ prognózy, pokiaľ ide o budúcnosť ľudstva, a keď sa práve preto treba zaoberať aj riešením tretej rovnice s mnohými neznámymi, totiž problémom „čo je nič“ (S. Zalygin). Reálne nebezpečenstvo vystupuje najmä v týchto podobách: hrozba sebazničenia ľudstva v dôsledku jadrovej (i kozmickej) vojny⁴, bezprecedentné sociálne a medzinárodné dôsledky vedecko-technického pokroku, aktuálne jestvujúca možnosť rozvinutia symptómov ekologickej krízy do katastrofických rozmerov, ak budú pokračovať terajšie tendencie nekontrolovateľného, antiekologického rozvoja. Tieto faktory majú dnes rozhodujúci význam pre vývin sveta a význačnou mierou sa podieľajú na formovaní politických, ideových, etických názorov a občianskych postojov jednotlivcov, motivačnej sféry ich činnosti, ovplyvňujú ich hodnotové orientácie a životné plány, vyvierajú z nich pesimistické či viac-menej optimistické pohľady na vlastnú budúcnosť. Riešenie týchto otázok dnes už rozhodne nemôže vychádzať z prežívajúceho kliše kapitalizmus — socializmus.

⁴ Ako vyplýva napríklad z empirických sociologických výskumov, koncom sedemdesiatych a v osemdesiatych rokoch rastie vo vedomí obyvateľov západoeurópskych krajín neistota, strach z budúcnosti, uvedomovanie si reálnej možnosti svetovej term nukleárnej vojny. Tak roku 1983 sa z opytovaných obyvateľov siedmich krajín západnej Európy 35 % domnievalo, že pre nich a pre ich krajiny je hrozba vojny hlavným nebezpečenstvom (22, s. 148—149).

Filozofická reflexia perspektív a možných variantov ďalšieho spoločenského vývinu by mala predovšetkým akcentovať humanistický aspekt, riešiť hlbinné problémy ľudského bytia. Dnes sme svedkami toho, ako sa na spoločnej platforme úsilia o zachovanie mieru, o odvrátenie jadrovej katastrofy a ekologickej krízy formuje nový prístup ku globálnym problémom prítomnosti i budúcnosti ľudstva, a tým aj náš vzťah, predovšetkým miera ľudskosti v ňom, k ešte nenarodeným, vzdialeným generáciám. Formuje sa a postupne presadzuje „nové myslenie“, ktoré zdôrazňuje primárnu úlohu všeludských hodnôt, prioritu všeludských záujmov, usiluje sa spájať ľudí najrozličnejšieho zmýšľania, vytvárať priestor pre jednotu v rozmanitosti. Staré myslenie, prejavujúce sa napríklad v stratégii priamočiareho kvantitatívneho rastu alebo okamžitých malých efektov aj za cenu neodhadnuteľných, ale neodvratných budúcich strát, ohrozuje nielen perspektívu prosperitu, ale aj samo prežitie ľudstva a osud civilizácie. Na prahu 21. storočia je otázka prežitia ľudstva dôležitejšia než riešenie akýchkoľvek mocenských protirečení.

Uvedomovanie si a postupné osvojovanie si temporality je očividným znakom napredovania ľudstva, vyjadrením úrovne štrukturovanosti a rozvinutosti jeho duchovnej produkcie. Osvojovanie si času a manipulácia s ním je výsadou ľudského vedomia v jednote jeho racionálnej, emocionálnej a konatívno-vôľovej zložky. Práve v dôsledku toho, že človek na rozdiel od iných živých prírodných výtvorov je z hľadiska temporality bytosťou trojdimenzionálnou, má pamäť o minulosti, žije a tvorí v prítomnosti, vytyčuje si do budúcnosti životné plány, ciele a programy, v ktorých sa fixujú jeho predstavy o zmysle a hodnote života, premieta do nich svoje sny, životné kréda, túžby a ideály. Povedané s Dostojevským, tajomstvo ľudského bytia nespočíva v tom, aby človek jednoducho žil, ale v tom, načo má žiť.

Filozofická reflexia problematiky determinácie vedomia socialistickej spoločnosti sa nemá, podľa nášho názoru, obmedzovať na jej skúmanie len v rovine interakcie spoločenského bytia a spoločenského vedomia v statickej, v podstate abstraktnej podobe. Pre poznanie reality tohto vedomia, jeho štruktúr a fungovania, treba skúmať aj protirečivý proces vzniku, formovania a fixovania spoločenského a individuálneho vedomia v konkrétnom sociálnom čase a priestore, teda vedomia konkrétnej socialistickej spoločnosti a v jej rámci aj skutočne socialistického vedomia.

LITERATÚRA

1. ČERNÝŠEVSKIJ, N. G.: Vybrané filosofické spisy. Sv. 1. Praha 1953.
2. ZOUHAR, J.: Tradice, historické vědomí, světový názor. In: Filozofický časopis 1987, č. 1.
3. GORBAČOV, M.: Ideovo-politická a propagandistická práca v terajšej etape pre-stavby. In: Pravda, 13. januára 1988.
4. RAKITOV, A. I.: Istoričeskoje poznanije. Sistemno-gnoseologičeskij podchod. Mos-kva 1982.
5. VOLKOGONOV, D.: Fenomén Stalina. In: Týždenník aktualít 1988, č. 1.
6. GORBAČOV, M.: Revolučná prestavba a ideológia obnovy. In: Pravda, 20. februára 1988.
7. Žižň kak tvorčestvo (socialno-psichologičeskij analiz). Kijev 1985.
8. KRAVEC, A. S. — SEREBRIAKOVA, E. S.: Princip determinizma [Pod redakcijej J. F. Askina. Saratov 1983]. In: Filosofskije nauki 1985, č. 1.
9. MARX, K. — ENGELS, B.: Spisy. Sv. 18, Praha 1966.
10. LAPIN, N. I.: Socialno-kulturnyje aspekty issledovaniya buduščego i naučno-tech-ničeskich novovvedenij. In: Filosofija i kultura. Moskva 1987.
11. MARX, K. — ENGELS, B.: Spisy. Sv. 1. Praha 1961.
12. LENIN, V. I.: Zobraňé spisy. Zv. 1. Bratislava 1979.
13. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy. Zv. 1. Bratislava 1963.
14. VÁLEK, M.: Neznehodnotiť morálny a politický kapitál. In: Literárny týždenník 1988, č. 10.
15. LENIN, V. I.: Zobraňé spisy. Zv. 29. Bratislava 1985.
16. Filosofija i istoričeskaja nauka. Materialy „kruglogo stola“. Vystuplenije A. F. Zotova. In: Voprosy filosofii 1988, č. 10.
17. Dejiny a literatúra. In: Slovenské pohľady 1988, č. 2.
18. ORWELL, G.: Ministerstvo pravdy (iz romana „1984“). In: Literaturnaja gazeta 1988, č. 19.
19. ČAADAJEV, P. J.: Filozofické listy. Apologie bláznova. Praha 1987.
20. HEGEL, G. W. F.: Logika ako veda II. Bratislava 1986.
21. HEGEL, G. W. F.: Logika. Bratislava 1961.
22. DILIGENSKIJ, G. G.: V poiskach smysla i celi. Problemy massovogo soznaniya sovremennogo kapitalističeskogo obščestva. Moskva 1986.

СОЗНАНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА В АСПЕКТЕ ТЕМПОРАЛЬНОСТИ

Раиса Копсова

Одним из необходимых аспектов философской рефлексии реального состояния сознания конкретного социалистического общества является исследование его исторического формирования временем — прошлым, настоящим и будущим в их диалектической взаимосвязи и взаимообусловленности. Лишь объективно правдивое познание прошлого, осознание его смысла и значения позволяет адекватно понимать настоящее и научно обосновывать созидание будущего, исходя из сущности диалектики возможности и действительности, из многовариантности и альтернативности исторического процесса. Содержательное понимание этих временных изменений и способов их детерминирующего воздействия на сознание современного общества составляет главное содержание статьи.

DAS BEWUSSTSEIN DER SOZIALISTISCHEN GESELLSCHAFT UNTER DEM ASPEKT DER TEMPORALITÄT

Raisa Kopsová

Einer der notwendigen Aspekte der philosophischen Reflexion des realen Bewusstseinszustandes der konkreten sozialistischen Gesellschaft ist die Untersuchung seines geschichtlichen Werdens mittels Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, in ihrem wechselseitigen dialektischen Zusammenhang und Bedingtheit. Nur das objektiv wahrheitsgemässe Erkennen der Vergangenheit, das Sich-bewusstwerden ihres Sinnes und Bedeutung ermöglichen ein adäquates Verständnis der Gegenwart sowie die wissenschaftliche Fundamentierung der Zukunft, wobei der Ausgangspunkt im Meritum der Dialektik von Möglichkeit und Wirklichkeit, Multivariantizität und Alternativität des historischen Prozesses liegt. Das weit ausgreifende Verständnis dieser Zeitdimensionen sowie der Weisen ihrer determinierende Wirkung auf das Bewusstsein der gegenwärtigen Gesellschaft bildet den Hauptinhalt dieser Studie.